

Janusz Siemion

Stanisław Antoni Szczuka
– **Podkanclerzy Litewski, jedna z najważniejszych**
postaci ówczesnej Rzeczypospolitej,
„Pan na Radzyniu i Szczuczynie”.

Szczukowie, herbu Grabie¹ (ryc. 1), to drobna szlachta mazowiecka, wywodząca się ze wsi Grabiów koło Nasielska. Do ziemi wiskiej² przybyli w pierwszej połowie XV w. ze wsi Mogłęcino – Szczuki w powiecie przasnyskim, ziemi ciechanowskiej. Najstarszymi osadnikami z tej rodziny byli bracia Falisław i Marcin Szczukowie, którym Władysław I książę płocki i wiski w przywileju z 16 października 1436 r. ponownie nadał i sprzedał 55 włók ziemi po obu stronach rzeki Wissy w granicach, jakie zajmowali wcześniej³ (ryc. 2). Bracia założyli na swych gruntach wsie: Szczuki – Falisławy i Szczuki – Marciny. W Herbarzu Polskim Kaspra Niesieckiego z 1841 r. przeczytamy: „*Władysław Książę Mazowiecki, Marcinowi Szczuce dworzaninowi swemu w nagrodę zasług jego, dał w ziemi Wiskiej nad rzeką Wyszą siedm wsi, którego potomkowie, jedni na ojczystej fortunie drudzy w Ks.[ięstwie] Litewskim, inni na Rusi poosiadali*”⁴.

Pradziad naszego bohatera Stanisława Antoniego Szczuki, także Stanisław, był synem Macieja z ziemi wiskiej. Ożenił się bogato z Agnieszką Wizgierdówną i osiadł w należących do żony dobrach Rady w powiecie upickim. Z małżeństwa tego pozostało trzech synów. Jeden z nich, Wojciech poślubił Barbarę, córkę Klause Melderera z Kurlandii. Syn ich Stanisław, ojciec naszego bohatera, ożenił się z Zofią Szpilewską Neronowiczówną, córką Stefana, podczaszego rzeczyckiego. Małżeństwo zamieszkało w Luboniczach, w powiecie rzeczyckim, województwie mińskim. W kilka lat po zawarciu związku małżeńskiego Stanisław Szczuka jako wojskowy został wzięty do niewoli moskiewskiej, gdzie zmarł około 1655 r.

Miejsce urodzin naszego bohatera – Stanisława Antoniego Szczuki (ryc. 3) nie jest do końca ustalone. Przyjmuje się, iż mógł on się urodzić w Luboniczach w powiecie rzeczyckim, gdzie w 1650 r. mieszkali jego rodzice. Choć Franciszek Kluczycki w spisany przez siebie „*Rodowodzie Szczuków*”⁵ z 1873 r. znajdującym się w Archiwum Narodowym w Krakowie wskazuje stanowczo ale dwu-

¹ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. VIII, Lipsk 1841, s. 317 – 319.

² M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisaną*, Warszawa 1843, s. 484 – 490.

³ Przywilej nadania ziemi braciom Falisławowi i Marcinowi Szczukom z 16 X 1436 r. Regestr dokumentu z metryki mazowieckiej. Źródło: AGAD, MK, 340, K. 125V.

⁴ K. Niesiecki, *op. cit.*, s. 317.

⁵ *Rodowód Szczuków przez Fr. Kluczyckiego*, [spisany w] 1873. Źródło: Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. AK Pot 3356, mikrof. J – 16652.

znacznie: „*Że się tu w dziedzicznych Radach urodził nasz Antoni Stanisław, nie podlega żadnej wątpliwości, choć niezbitego na to dowodu znaleźć nie powiodło mi się*”⁶. Urodziny zaś naszego bohatera datuje się na rok 1654. Sam Szczuka podawał również, że urodził się w tymże roku. Mimo to, niektórzy badacze datują jego urodziny na rok 1652. Wiemy i mamy na to dowody w postaci źródeł zgromadzonych w Archiwum Głównym Akt Dawnych i tabliczki z trumny Szczuki (ryc. 4), który spoczywa w kryptach kościoła pod wezwaniem Imienia Najświętszej Maryi Panny w Szczuczynie, że zmarł on w 1710 r. mając 56 lat. Tak więc możemy stwierdzić jednoznacznie że Stanisław Antoni Szczuka urodził się w 1654 r.

Był trzecim z kolei dzieckiem, miał starszego brata Gracjana Michała oraz siostrę Annę. Rodzeństwo często korzystało z pomocy i protekcji swego wpływowego brata.

W cytowanym już wcześniej rękopisie F. Kluczyckiego „*Rodowód Szczuków...*” przeczytamy: „*Z najpierwszej młodości Stanisława tyle tylko na podstawie moich źródeł mam wiadomości że razem ze starszym swym bratem Gracjanem Michałem kończył szkoły w Wilnie. Wcześniej też już, bo kiedy miał lat »kilkanaście« sam na utrzymanie swoje zarabiał począł. Cięższe jeszcze nastąpiły czasy kiedy około r. 1670 i matka umarła. [...] Tuż niebawem opuściwszy Wilno, obaj bracia poszli w służby. Starszy z razu był dworzaniem u któregoś z panów Polskich, puki się później w 1673 r. nie zaciągnął do wojska Elektora Brandenburskiego, młodszego zaś, naszego Stanisława znachodzim już pod koniec roku 1671 w Krakowie, jako towarzysza i »directora« młodych Kryszpinów Podskarbiców Wielkiego Księstwa Litewskiego i już w stosunkach, w łasce a po części opiece Księdza Opata, który choć daleki kuzyn, zajął się żywo zdolnym młodzieńcem i na kierunek życia jego miał, jak to będziemy widzieli wpływ, przeważny i rozstrzygający.*”⁷

Młodym Stanisławem Antonim zainteresował się właśnie wtedy, podróżnik, żołnierz, przebywający często na dworze królewskim, wszechstronnie wykształcony ksiądz Kazimierz Jan Szczuka, (wywodzący się z pierwszych Szczuków osiadłych nad Wissą) przyszły biskup chełmiński. To właśnie jemu zawdzięczał Szczuka kształt swej edukacji oraz kontakt z dworem królewskim. On to protegował naszego bohatera u profesorów Akademii Krakowskiej. Do końca 1672 r. Szczuka przebywa w Krakowie, gdzie jest słuchaczem między innymi filozofii. Protektor zalecał mu, by nie zaniedbywał retoryki, ćwiczył się w łacinie i polszczyźnie oraz uczył praw koronnych, które zgłębiał przez 17 miesięcy w Trybunale Lubelskim. Młody Szczuka nabył wszechstronnego wykształcenia, znał też dobrze język francuski i niemiecki. Wiemy, że dbał o swój poziom znajomości języków obcych. W liście do żony (ryc. 5) ze Szczuczyna, 30 sierpnia 1697 r. rankiem pisał: „*Jedyna z Serca Kochana Duszko [...] P.[an] Gordononi żeby się on w Gdańsku od twych korespondentów starał o Gazety Francuskie w tydzień, żebyśmy ie mogli*

⁶ Ibidem, s. 28.

⁷ Ibidem, s. 34.

miewać drukowane, a to nie tylko dla wiadomości, ale y dla naprawy języka Francuskiego, ponieważ tego będzie podobno u Dworu największe zazywanie..."⁸.

Karierę swą rozpoczął w 1675 r. od stanowiska sekretarza króla Jana III Sobieskiego. Stanowisko to zawdzięcza protekcji księdza K. J. Szczuki. Dzięki inteligencji, zdolnościom i pracowitości doszedł do stanowiska regenta, a następnie referendarza koronnego. W „*Tygodniku Illustrowanym*” z 1862 r. w artykule pt.: „*Antoni Stanisław Szczuka Podkanclerzy Litewski [czytamy], [...] Dał mu pan chorągiew husarską, jak senatorowi*”⁹. Natomiast Kazimierz Sarnecki w pamiętniku z czasów Jana Sobieskiego pisze o Szczuce: „*Stale przebywa na dworze króla Jana III jako zaufany doradca [poufny przyjaciel], bez którego (gdy wyjeżdżał) źle na dworze*”¹⁰. Szczuka jest współautorem królewskiej korespondencji urzędowej, jak świadczą zachowane koncepty tych pism i podpisy na dokumentach oraz liczne listy króla i królowej. Wszystkie ważniejsze dokumenty królewskie, państwowe i dyplomatyczne wychodziły spod jego pióra. Brał udział we wszystkich rozmowach politycznych i dyplomatycznych.

W cytowanym już Herbarzu Polski pod hasłem „S[z]czuka” czytamy: „*Jan III [...] widząc w nim wielkie przymioty, do publicznych go interessów aplikować począł, regentem go tedy kancellaryi koronnej wyniółszy, z Hieronimem Lubomirskim marszałkiem na ten czas nadwornym koronnym, wysłał do Fryderyka Brandeburskiego margrabi, dla odebrania od niego homagium, [czyli hołdu składanego przez elektora brandenburskiego polskiemu monarsze], a z Wacławem Leszczyńskim do Moskwy, posłem na różne sejmy stawając, przytrudniejsze interessa ojczyzny wielkim obrotem swoim uspokajał [...] kędy gładkość wymowy jego, głęboki rozsądek, nie skorrumpowana ku Rzeczypospolitej miłość w nim się wydawały*”¹¹.

Pod koniec życia króla Jana nic nie działo się w kraju bez wiedzy, decyzji czy zgody Szczuki, był doradcą króla w sprawach majątkowych. Jako zagorzały zwolennik Sobieskiego opowiadał się za elekcją królewicza Jakuba na tronie polskim, oceniając jednak realnie układ sił, przychylił się do obioru Augusta II, od którego otrzymał 1 lipca 1699 r. ministerialną funkcję Podkanclerzego Litewskiego. Zaliczał się też do najzdolniejszych doradców tego króla.

August II korzystał z talentów dyplomatycznych Szczuki lecz mu nie ufał, dlatego mimo autentycznych zasług nie otrzymał on pieczęci koronnej. Latem 1706 r. przeszedł na stronę Stanisława Leszczyńskiego. Na przełomie XVII i XVIII w. Szczuka był jednym z głównych przywódców politycznych kraju. O jego znaczeniu i wpływach świadczy choćby fakt, że król August II musiał darować mu przejście do obozu Stanisława Leszczyńskiego.

Dwukrotnie wybierano go marszałkiem sejmu. Był nim w latach 1688/89 i 1699. Wybór zawdzięczał poparciu szlachty i części magnaterii. Stanowczo wy-

⁸ Fragment listu St. A. Szczuki do żony z 30 VIII 1697 r. Źródło: AGAD, APP, 163^a, t. 42, s. 851.

⁹ J. Bartoszewicz, *Antoni Stanisław Szczuka Podkanclerzy Litewski*, „Tygodnik Illustrowany” 1862, nr 146, s. 17

¹⁰ K. Sarnecki, *Pamiętnik z czasów Jana Sobieskiego*, Wrocław 1958, s. 81.

¹¹ K. Niesiecki, *op. cit.*, s. 318.

powiadał się przeciwko krępowaniu władzy monarszej, potępiał zrywanie sejmów, twierdząc, że służą zgubie Rzeczypospolitej.

Jako doradca kolejnych królów polskich, mąż stanu, zyskał w przychylnych sobie kręgach opinię człowieka dużego formatu. Podkreślano cechujący go rozsądek, miłość do ojczyzny i dążenie do zgody narodowej. Słynął z talentów krasomówczych, jego mowy sejmowe, sugestywne w przekazie, zawierały konstruktywne, służące dobru ojczyzny treści. W cytowanym już wcześniej tygodniku zapisano: „*Szczuka, była to prawość chodząca; oddałby wszystko w potrzebie dla Rzeczypospolitej i dlatego powtarzał w jednej ze swoich mów sejmowych powiastkę o hetmanie Żółkiewskim, który mawiał do jedynaka: »Za największe przykazanie synu mój, byś się miał o jednej zostać wiosce, nie żałuj nic dla ojczyzny, bo to Ci Bóg nagrodzi«*”¹².

Do polskiej historiografii wszedł na stałe nie tylko jako mąż stanu, ale też jako autor traktatu o naprawie Rzeczypospolitej, który opublikował w 1709 r. pod pseudonimem „*Szczerota Prawdzicki*”. Traktat zatytułowany „*Zaćmienie Polski Świata Powszechnemu Wskazane*”, zaliczany jest do osiągnięć polskiej myśli politycznej tego okresu. Podkanclerzy Stanisław Antoni Szczuka, jeden z najwybitniejszych polityków, Rzeczypospolitej przełomu XVII i XVIII w., już w 1709 r. widział potrzebę szeregu reform i zmian, których wiele wprowadzonych zostało blisko sto lat później „*Ustawą Rządową z dnia 3 maja*” 1791 r. W swym traktacie filozoficznym o naprawie Rzeczypospolitej Stanisław Antoni wskazał dobitnie uniwersalną wartość – prawdę, z którą również dziś tak często się spotykamy – pisząc: „*...Czy to skutek przyrodzonego obrotu spraw ludzkich? czy zrządzenie losów zawistnych? Dziś postać świata zupełnie nowa, za zmianą osób, a umniejszeniem o wiele w nowych ludziach cnoty. Dowód to jasny, że wieki mężami się znaczą, a nie stuleciami świata, i że kiedy Królestwa się wstrząsają lub walą, nie czasów to, lecz ludzi zakąła*”¹³.

W życiu codziennym Szczuka głosił i realizował wiele poglądów zawartych w traktacie. Sarmata nosił się po polsku, dbał o zgodną z duchem czasów i swoimi aspiracjami oprawę własnej osoby, dworu i licznych rezydencji. Posiadał duży księgozbiór, sprowadzał z zagranicy książki i prasę, miał własną kapelę, znał się na malarstwie i architekturze. Był mecenasem artystów i uczonych, a jednocześnie dobrym gospodarzem swojej fortuny. Nie znosił nieuzasadnionych wydatków, osobiście kontrolował księgi rachunkowe dworu.

Gromadzenie olbrzymiego majątku rozpoczął z pozycji spadkobiercy działu po rodzicach, którzy posiadali „*dobra Rady*” w powiecie upickim oraz tak zwaną „*majętność ruską*”. Poważnym składnikiem fortuny Podkanclerzego były nadania królewskie, które gromadził niestrudzenie przez całe życie.¹⁴

¹² J. Bartoszewicz, *Antoni Stanisław Szczuka...*, „Tygodnik Ilustrowany” 1862, nr 146, s. 18.

¹³ Sz. *Prawdzicki, Zaćmienie Polski Świata Powszechnemu Wskazane*, Kraków 1902, s. 155.

¹⁴ Więcej informacji na ten temat: I. Grochowska, *Stanisław Antoni Szczuka – jego działalność w ziemi wiskiej 1682-1710*, Warszawa 1989, s. 43 – 49.

Działalność w ziemi wiskiej nasz bohater rozpoczął około 1681 r. od skromnego tytułu podczaszego wiskiego. Niewątpliwy wpływ na zainteresowanie się Stanisława Antoniego tymi ziemiami mieli dwaj wybitni Szczukowie z ziemi wiskiej, którzy zamienili zbroję rycerską na szaty wysokich dygnitarzy kościelnych przebywających często na dworze królewskim. Jednym z nich był wspomniany już wcześniej K. J. Szczuka, drugim Seweryn Szczuka, który po porzuceniu służby wojskowej został kanonikiem gnieźnieńskim i chełmińskim, a następnie biskupem sufraganem chełmińskim.

To właśnie ksiądz Seweryn, doniósł Szczuce, że Tomasz Grądzki – starosta wiski, ma zamiar sprzedać część wsi Szczuki – Barany. Do kupna tej części doszło 10 marca 1683 r. w czasie sejmu w Warszawie, na którym nasz bohater po raz pierwszy wystąpił jako poseł ziemi wiskiej. Tegoż roku, 9 czerwca Szczuka kupił od Sebastiana Ławskiego wieś „*Szczuczyno alias Szczuki – Litwa*”, a następnie postarał się aby w przywileju lokacyjnym miasta znalazł się zapis, że była to jego wieś dziedziczna po dziadach. W tym samym roku, rozpoczyna również gromadzić tzw. „*dobra szczuczyńskie*”¹⁵.

Na początku lat osiemdziesiątych XVII w. otrzymuje od króla Jana III Sobieskiego na wieczną dzierżawę Radzyń w województwie lubelskim. Przez całe swoje życie powiększa „*dobra radzyńskie*” nabywając kolejne posiadłości i wykupując okoliczne grunty od szlachty i mieszczan.

Już wówczas młody Szczuka jak podaje źródło: „...*coraz więcej się wyrabia na wielkiego pana, na ministra [...] Zaczyna się więc pisać referendarz popańsku: Szczuka na Radzyniu i Szczuczynie*”.¹⁶

Wyprawa Wiedeńska, w której uczestniczy jako bliski doradca króla wstrzymuje na krótko proces nabywania przez Szczukę dóbr wszelakich nie tylko nad Wisłą. W owym czasie (jak już wspomniałem) awansuje i dostaje od króla szereg nadań.

Według profesora Mariusza Karpowicza¹⁷ już w 1689 r. Stanisław Antoni przystąpił do budowy miasta i rodowej rezydencji obronnej w dolinie Wissy. W okresie od 1689 do 1692 r. wytyczono miasto, przeprowadzono roboty ziemne i wybudowano pierwsze domy. Miasto ulokowano na polach wsi Szczuki – Litwa. Równocześnie z rozpoczęciem budowy miasta powiększa „*dobra szczuczyńskie*” skupując części kilku następnych wsi.¹⁸

Dnia 9 listopada 1692 r. uzyskuje dla Szczuczyna od króla Jana III Sobieskiego przywilej na prawo miejskie magdeburskie (ryc. 6). W Starożytnej Polsce

¹⁵ Szerzej na ten temat: I. Grochowska, *Stanisław Antoni Szczuka...*, Warszawa 1989, s. 161 – 239; J. Siemion, *Dzieje miasta i gminy Szczuczyn*, Szczuczyn 2013, s. 14 – 50.

¹⁶ J. Bartoszewicz, *Antoni Stanisław Szczuka...*, „Tygodnik Illustrowany” 1862, nr 146, s. 17.

¹⁷ Mariusz Karpowicz (ur. 20 I 1934 w Czombrowie, zm. 3 XI 2015 w Warszawie) – polski historyk sztuki, profesor nauk humanistycznych, nauczyciel akademicki Instytutu Historii Sztuki Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego.

¹⁸ Szerzej na ten temat: I. Grochowska, *Stanisław Antoni Szczuka...*, Warszawa 1989, s. 161 – 239; J. Siemion, *Dzieje miasta...*, Szczuczyn 2013, s. 14 – 50.

Michała Bilińskiego zapisano: „*Stan.[isław] Szczuka referendarz K.[oronny], otrzymał u króla przywilej d.[nia] 9 listopada 1692 r. w Żółtkwi dany, którym pozwolono mu na gruncie dziedzicznym założyć miasto Szczuczyn czyli Szczuki, opasać je wałami i kanałami. Nadaje król pieczęć, na której ma być gwiazda złocista na białym polu, z wyrażeniem nazwiska miasta; obdarza prawem niem.[ieckim], pozwala [...] wydawać wilkirze, stanowić bractwa i cechy, ustawy tymże przepisywać. Targi mają się odbywać we wtorki i czwartki, jarmarki zaś na ś. Jan Chrz.[ciciel], ś. Wawrzyniec, ś. Michał i ś. Marcin. Osiedlających uwalnia od dnia zapisania się do księgi miejskiej, na lat 30 od wszelkich podatków, danin i ceł*”¹⁹. Miasto otrzymało herb – złotą ośmioramienną gwiazdę w białym polu, rysunek herbu zamieszcza przywilej lokacyjny. Gwiazda w herbie miasta pochodzi z herbu Szpilewskich, z których domu wywodziła się matka Stanisława Antoniego Szczuki.

Przywilej lokacyjny króla Jana potwierdzili jego następcy August II (dwukrotnie) po raz pierwszy przywilejem wystawionym 14 marca 1699 r. w Warszawie, drugi raz prawa i wolności Szczuczyna potwierdził August II przywilejem wystawionym 11 lipca 1703 r. w Lublinie, a Stanisław August Poniatowski potwierdził je przywilejem wystawionym 21 grudnia 1779 r. w Warszawie. Oprócz nadań królewskich Szczuka uzyskał od sejmiku wiskiego wieczne zwolnienie miasta od podatków państwowych i innych ciężarów. W 1703 r. nasz bohater postarał się o zatwierdzenie swoich poczynań w ziemi wiskiej przez sejm lubelski. Przejawem dbania o swe dobra i ich mieszkańców jest zredagowany przez Stanisława Antoniego tekst glejtu – dokumentu dbającego o interesy kupców szczuczynskich podróżujących po kraju. Szczuka powołuje się w nim na przywileje królewskie i konstytucję sejmu lubelskiego zwalniające mieszczan szczuczynskich od wszelkich ceł i myt.

W 1693 r. nasz bohater „*nabył Biłgoraj z przyległościami*” od Kasztelanowej Lwowskiej Teofili Gorayskiej. W tym okresie powiększa „*dobrą szczuczynską*”, kupując kilka kolejnych wsi, a do innych skupując prawa spadkowe²⁰. Pod koniec XVII w. Stanisław Antoni podjął udaną próbę stworzenia w „*dobrach szczuczynskich*”, silnego ośrodka sukienniczego. Sukiennicy uzależnili osiedlenie się w Szczuczynie m.in. od wybudowania w mieście zboru ewangelickiego i zapewnienia, że od studentów kolegium pijarskiego nie będą doznawać przykrości. Okrzepnięcie szczuczynskiego ośrodka sukienniczego przypada na rok 1700. Było już wtedy czynnych co najmniej dziewięć samodzielnych zakładów sukienniczych.²¹

¹⁹ M. Baliński, T. Lipiński, *op. cit.*, s. 491.

²⁰ Szerzej na ten temat: I. Grochowska, *Stanisław Antoni Szczuka...*, Warszawa 1989, s. 161 – 239; J. Siemion, *Dzieje miasta...*, Szczuczyn 2013, s. 14 – 50.

²¹ I. Grochowska, *Szczuczynski ośrodek sukienniczy w latach 1698-1710*, [w:] *Przegląd Historyczny*, T. LXXI, z. 2, 1980, s. 235 – 252.

Związek małżeński zawarł stosunkowo późno – dnia 6 lutego 1695 r. poślubił Konstancję Marię Annę Potocką herbu Srebrna Pilawa, córkę Bogusława – starosty jabłonowskiego, damę dworu królowej Marii Kazimiery. Dzięki małżeństwu uzyskał wysokie koligacje oraz posag w wysokości stu czterdziestu tysięcy złotych polskich (siedemdziesiąt tysięcy gotówką oraz siedemdziesiąt tysięcy w wyprawie i klejnotach). Małżonkowie zapisali sobie dożywocie na wszystkich dobrach. Szczukowie mieli kilkoro dzieci. Najstarszy syn August Michał ur. 29 września 1697 r., zmarł w wieku 5 lat na odrę. Jego rodzicami chrzestnymi byli wdowa po Janie III Sobieskim królowa Maria Kazimiera i król August II. Marcin Leopold, drugi z kolei syn ur. 13 listopada 1698 r., późniejszy starosta wąwolnicki, zmarł w wieku około 30 lat. Ojcem chrzestnym Marcina był cesarz Leopold, w imieniu którego wystąpił posłaniec cesarski. Data urodzin trzeciego syna Jana Kantego jest trudna do określenia, był on starostą wiekszniańskim, zmarł w 1724 r. Córka Wiktoria ur. 23 grudnia 1701 r. przeżyła braci, ale też zmarła młodo w 1735 r. Pozostawiła córkę Mariannę Kańską, jedyną dziedziczkę całej fortuny Szczuków, która 26 grudnia 1741 r. poślubiła Eustachego Potockiego – starostę tłumackiego. Druga córka Szczuków Maria Anna ur. w 1703 r., zmarła w wieku około 2 lat na ospę. Historycy zakładają, że Szczukowie mogli mieć jeszcze więcej dzieci, które zmarły w dzieciństwie. Podstawą są listy zgromadzone w AGAD. Z listu Szczuki do żony z 5 grudnia 1707 r. (ryc. 7) dowiadujemy się że: „...[książę] *obiecuię oboię dzieci nasze do chrztu trzymać y prędko ziechać do Szczecina*”²².

W maju 1695 r. założyciel Szczuczyna uzupełnia „*dobra szczuczynskie*” kupując kilka kolejnych wsi, oraz części innych. W celu rozwinięcia eksportu zboża ze swych dóbr potrzebował własnych składów w miejscach rozpoczęcia spławu i w tym celu w 1696 r. kupuje plac w Nowogrodzie nad Narwią i łąki w Szymach nad rzeką Ełk.²³

Równocześnie w 1696 r. Szczuka dokonał wielkiego dzieła swego życia, fundacji kolegium pijarskiego w Szczuczynie – pierwszej w tej części Mazowsza uczelni na bardzo wysokim poziomie. Szczuka jako jeden z najświetlejszych ludzi w ówczesnej Polsce, wysoko cenił znaczenie wykształcenia, dlatego zależało mu na uczynieniu z nowo utworzonego miasta centrum oświatowego ziemi wiskiej oraz katolickiego ośrodka misyjnego na pograniczu pruskim.

Podczas jednej z kwerend przeprowadzonych w Archiwum Diecezjalnym w Łomży natknąłem się na kopię aktu fundacji i lokacji kolegium oraz kościoła pw. Im. Najświętszej Maryi Panny w Szczuczynie. W dokumencie zapisano m.in.: „*W Imię Pańskie Amen. Antoni Stanisław na Szczuczynie y [Radzyniu], Referendarz Koronny Lubelski Warecki Starosta – Roty [Usarskiej] Woyska Koronnego*

²² Fragment listu St. A. Szczuki do żony z 5 XII 1707 r. Źródło: AGAD, APP, 163^a, t. 42, s. 96.

²³ Szerzej na ten temat: I. Grochowska, *Stanisław Antoni Szczuka...*, Warszawa 1989, s. 161 – 239; J. Siemion, *Dzieje miasta...*, Szczuczyn 2013, s. 14 – 50.

Rotmistrz. Oznajmuie komu to wiedzieć należy, teraz y na potomne czasy. Ponieważ ze wszystkich [akcji] śmiertelnych ta naydokładniejszą iest obracać siły y starania swoje na pomnażenie przenayświętszey Czci y chwały Bożej, tedy uważywszy, iako w Ziemi Wyskiej Księstwa Mazowieckiego na granicy Książeczych prus, [kalwinizmowi i luteranizmowi] podległych [...], [a przez ubóstwo rozrodzonego] Stanu Szlacheckiego, [niemogący] dziatkom uboższym należytego w naukach y przystoynego stanowi szlacheckiemu dawać ćwiczenia, potrzebna bydz może takowa fundacya, któraby obiema tym końcom, to iest ćwiczenia dziatek y nawracania do Wiary Świętey Katholickiey Rzymskiey, [...], użyteczna była, wziętem [...] Wielebnych [Ojców] Pijarów [...] w ojczyźnie naszej pięknym pobożności [...] przykładem słynących, [...] w ręce moje niegodne pomienionych w maiątku moim, nowej lokacyi, dziedzicznym Szczuczyn albo Szczuki nazwanym fundować i osadzić, iakoż niniejszem listem moim wieczystym, będąc wsparty na też fundacyą z Łaski Nayiaśnieiyszego Ś.[więtej] P.[amięci] Króla Imci Jana III, Pana y Dobr[odzieja] mego, sumą 20000 [złotych polskich], [...], ku czci i chwale Przenayświętszey Pana Boga, [...] funduyę y [osadzam] Kościół pod Imieniem Przenayświętszey Boga Rodzicielki Panny y Kollegium pomienionych Wielebnych [Ojców] na osób 12 a nie mniej, tudziesz na szkół 7 parwę, infimę, grammatykę, syntaktykę, poezyją, retorykę, teologię moralną, a nie mniej, wolno iednak przyczynić więcey. Na którą to fundacyą y lokacyą zapisuię pomienionym Wielebnym Ojcom Kollegium Szczuczynskiego, teraz y na potem będącym sumę 50000 [złotych polskich] monety y liczby w Koronie idącey” (ryc. 8).²⁴

Osadzenie pijarów w Szczuczynie miało znaczenie prestiżowe o wydźwięku nie tylko lokalnym, a także politycznym, gdyż umacniało rolę Szczuki nie tylko w ziemi wiskiej, ale i w sąsiednich Prusach oraz gospodarcze, ponieważ wpływało na rozwój miasta i dóbr.

W latach 1697 – 1701 właściciel Szczuczyna postawił budynek klasztoru, a następnie w latach 1701 – 1708 kościół pw. Im. Najświętszej Maryi Panny. Nieustalona jest natomiast do końca konkretna data budowy jednoskrzydłowego kolegium, przylegającego do kościoła od strony północnej. Kompleks klasztorno – kościelny w Szczuczynie usytuowano w południowo – zachodniej części miasta, na naturalnym wzniesieniu (ryc. 9).

Pijarski zespół w Szczuczynie zaprojektował w stylu spokojnego, klasycznego baroku czołowy architekt warszawski pochodzenia włoskiego Józef Piola²⁵, który służył również królowi Janowi III Sobieskiemu. Elewacje frontowe kościoła, klasztoru i kolegium tworzą jedną wspólną szeroką fasadę (ryc. 10). Od strony południowej przylega do centralnie położonego kościoła trzyskrzydłowy klasztor założony wokół prostokątnego wirydarza, którego czwarte skrzydło stanowi bryła kościoła (ryc. 11). Od północy do kościoła dobudowany jest gmach kolegium stanowiący jedno wydłużone skrzydło (ryc. 12). Dominantę wysokościową stanowi

²⁴ Fragment treści aktu fundacji i lokacji kolegium i kościoła pw. Im. NMP w Szczuczynie z 1818 r. Źródło: Archiwum Diecezjalne w Łomży, Akta kościoła w Szczuczynie, Zespół I akta parafialne stare, sygn. 538, k. 40.

²⁵ Józef Piola (ur. ?, zm. 1715) – architekt polski pochodzący z pogranicza Włoch i Szwajcarii. Reprezentował klasycyzujący nurt baroku. Od 1693 r. służył królowi i Rzeczypospolitej, projektując m.in. klasztor i kościół pijarów w Szczuczynie (1697 – 1708) i kościół paulinów w Warszawie (1707 – 1713).

kościół oraz symetrycznie rozmieszczone wieże na piętrowych skrzydłach klasztoru i kolegium. To ciekawe rozwiązanie oraz rozciągnięcie fasady nadaje budowli monumentalności, podkreślonej dodatkowo przez usytuowanie zespołu na naturalnym wzniesieniu (ryc. 13).²⁶

Miejsce pod budowę kompleksu zostało wybrane przez samego Stanisława Antoniego Szczukę, który 29 czerwca 1696 r., informując żonę w liście (ryc. 14) o przyjeździe pijarów na oględziny miejsca przyszłej fundacji pisał: „*Mieysca na kościół i klasztor ieszcze nie mogą dobrać. Ja chcę na górze trochę od miasta, to iest od rynku odstąpiwszy, oni chcą wleźć na chatupy i na dół, ale ia gotowem w tym dać im na [wybór], ieśli się nie obaczą*”.²⁷

Prace przy budowie klasztoru postępowaly szybko. We wrześniu 1700 r. trwały przy ostatnim, zachodnim skrzydle oraz wieży: „...w której jest ulokowany zegar z 1701 r., żelazny, z dwoma dużymi dzwonami, z których jeden wybija kwadranse, a drugi godziny”²⁸. Tak zapisał na początku XX w. w kronice – rękopisie „*Księga Złota Parafji Szczuczyńskiej*”²⁹ jeden z jej autorów. Dzwony do Szczuczyna wykonane zostały w pracowni toruńskiego ludwisarza Heinricha Wredena, który obok swego monogramu umieścił na nich daty produkcji: 1700 na mniejszym (ryc. 15) i 1701 na większym.

Jak podaje nasz lokalny manuskrypt „*Księga Złota...*” Szczuka: „...dnia 11 września [1700] [...] Księży Pijarów do swego domu uroczyście wprowadził”³⁰. Tak więc, mimo że trwały jeszcze prace przy budynku, dokonano introdukcji – wprowadzenia pijarów i rozpoczęto naukę. Nie znamy liczby uczniów na początku funkcjonowania uczelni. Pierwsza konkretna źródłowa wzmianka o liczbie uczniów kolegium pochodzi z 1735 r. i wymienia liczbę trzystu uczniów, z którymi pracowało szesnastu zakonników, w tym sześciu profesorów i magistrów. Akt fundacyjny zastrzegał, że miało być co najmniej siedem klas, z możliwością zwiększenia ich liczby. Z wymienionego w akcie fundacji zestawu wynika, iż intencją fundatora było nauczanie na poziomie początkowym (parwa), a także w pozostałych klasach od „*infimy*” do retoryki na poziomie szkoły średniej. Włączenie do programu nauczania teologii wiązało się z wyrażoną w akcie wolą stworzenia w Szczuczynie silnego ośrodka katolickiego, ukierunkowanego na wzmocnienie wiary na terenach przygranicznych z protestanckimi Prusami. Wykładano tu także filozofię i jak wynika z rękopiśmiennego skryptu, wykłady te prowadzono w Szczuczynie wedle św. Tomasza z Akwinu. Pijarzy nauczali w Szczuczynie również języka niemieckiego, co w ówczesnej Rzeczypospolitej należało do rzadko-

²⁶ Więcej informacji na ten temat: J. Siemion, *Kościół pw. Imienia Najświętszej Maryi Panny – perła baroku polskiego w Szczuczynie*, Szczuczyn 2019, s. 78 – 112.

²⁷ Fragment listu St. A. Szczuki do żony z 29 VI 1696 r. Źródło: AGAD, APP, 163^a, t. 42, s. 1143.

²⁸ *Księga Złota Parafji Szczuczyńskiej*, oprac. T. Dudziński i J. Siemion, Grajewo – Szczuczyn 2014, s. 44.

²⁹ Rękopis *Księga Złota Parafji Szczuczyńskiej* został napisany przez proboszczów szczuczyńskich Juliana i Teofila Czarnowskich (rodzonych braci) na przełomie XIX i XX w. Znajduje się on w archiwum parafialnym w Szczuczynie. W 2014 r. manuskrypt został opracowany przez Janusza Siemiona oraz Tomasza Dudzińskiego i wydany w formie reprintu.

³⁰ *Księga Złota Parafji...*, oprac. T. Dudziński i J. Siemion, Grajewo – Szczuczyn 2014, s. 39.

ści. Powszechnie wiadomo, że wykłady języków nowożytnych na początku XVIII w. prowadziły tylko nieliczne kolegia. Baliński w Starożytnej Polsce o kolegium pisał: „Całą ozdobą z drzewa zabudowanego i od samych chrześcijan osiadłego miasteczka, jest kolegium Pijarskie, posiadające dość znaczny księgozbiór”³¹.

Jedną z form wychowawczych stosowanych nie tylko w szczuczyńskim kolegium, był teatr szkolny. Spełniał on nie tylko funkcje wychowawcze i edukacyjne w stosunku do młodzieży, ale też oddziaływał na miejscową ludność i reprezentował kolegium na zewnątrz. Pierwszy, do jakiego udało się dotrzeć, zachowany program teatralny ze Szczuczyna pochodzi z 1722 r. (ryc. 16). Nauka w kolegiach była bezpłatna. Opłatę pobierano jedynie za pobyt w konwiktach i wyżywienie. Obok dzieci szlacheckich uczono w kolegiach, także potomstwo mieszczan i chłopów. Stanisław Antoni dbał o wykształcenie elementarne ludności we wszystkich swoich dobrach, kształcił na swój koszt sieroty po byłych sługach.

Są rozbieżności co do daty ostatecznego zamknięcia kolegium. Szczuczyńskie źródło – „Złota Księga...” podaje: „...cios za ciosem spadał na szkołę Szczuczyńską. Zajmowane następnie sale szkolne i Kollegium jedno po drugim, sprawiły na koniec w 1805 r. zupełne rozwiązanie szkoły i Zgromadzenia Księży Pijarów w Szczuczynie”³².

Utworzenie i działalność kolegium bez wątpienia stanowiło przełom w rozwoju oświaty i kultury ziemi wiskiej. Wśród wychowanków kolegium szczuczyńskiego spotykamy działaczy gospodarczych i politycznych, nauczycieli, uczonych, w tym także zasłużonych w dziejach Polski. Do najbardziej znanych należą: Jakub, Teodor i Antoni Wagowie (znani podróżnicy i pedagodzy), oraz ksiądz Jakub Falkowski – rektor szkoły pijarskiej w Szczuczynie, założyciel pierwszego w Polsce, istniejącego do dziś Instytutu Głuchoniemych w Warszawie. Ks. Jakub był prekursorem nauczania głuchoniemych i ociemniałych w Polsce, a Szczuczyn siedzibą pierwszej w kraju szkoły specjalnej tego typu, gdyż to Falkowski został 12 czerwca 1816 r. mianowany dyrektorem „Początkowego Instytutu dla Głuchoniemych i Ociemniałych” połączonego ze szkołą w Szczuczynie. Egzamin na to stanowisko przeprowadziła Izba Edukacyjna, która na podstawie orzeczenia Samuela Bogumiła Lindego, ówczesnego prezesa Towarzystwa Elementarnego „spowodowała”, że Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego powierzyła to stanowisko ks. J. Falkowskiemu. Instytut dla Głuchoniemych i Ociemniałych działał w Szczuczynie do momentu wyjazdu ks. Falkowskiego do Warszawy, gdzie uroczystie otwarto Instytut 23 października 1817 r. w Pałacu Kazimierzowskim. Wydarzenie to zostało przyjęte przez historyków za początek istnienia Instytutu. Ponad stuletnia działalność kolegium, wzniesionego i uposa-

³¹ M. Baliński, T. Lipiński, *op. cit.*, s. 493.

³² *Księga Złota Parafji...*, oprac. T. Dudziński i J. Siemion, Grajewo – Szczuczyn 2014, s. 64.

zonego przez Szczukę, zaowocowała wzrostem poziomu umysłowego i świadomości obywatelskiej kolejnych pokoleń młodzieży.³³

Pod koniec XVII w. Szczuka zaczyna tworzyć „*dobra wysokie mazowieckie*”. Dla żony uzyskuje w 1700 r. Sidrę w powiecie grodzieńskim. W 1702 r. nabywa w ziemi halickiej miasto Budzianów. Tworząc dalej „*dobra szczuczynskie*” Podkanclerzy wykupił na przełomie XVII i XVIII w. dalszą część kilku wsi i zakończył wykup innych. W 1704 r. zakupił ziemię w Danówku i w Szymanach nad rzeką Elk, aby poszerzyć swoje składy nadrzeczne i wznieść młyn³⁴.

Do budowy w Szczuczynie nowego murowanego kościoła, wznoszonego pw. Im. Najświętszej Maryi Panny, przystąpiono w 1701 r. Lokalne źródła, jak również przekazywana przez pokolenia tradycja oraz wzmianki w różnych opracowaniach podają, że wzniesiono go na pamiątkę Wiktorii Wiedeńskiej. Przemawia za tym również udział finansowy w fundacji króla Jana III Sobieskiego. Profesor Karpowicz potwierdzenia intencji wzniesienia kościoła doszukuje się w podobieństwie do architektury kościoła kapucynów na ulicy Miodowej w Warszawie, będącego wotum królewskim, związanym z odsieczą wiedeńską. Zasługuje także na uwagę wezwanie, pod którym budowano kościół, jako że papież Innocenty XI, ku upamiętnieniu tego wielkiego zwycięstwa, dzień 12 września ustanowił świętem Imienia Maryi.

Uroczysty moment poświęcenia fundamentów, jak stwierdzają XIX – wieczne źródła kościelne, nastąpił 17 maja 1701 r. Aktu poświęcenia dokonał biskup płocki Ludwik Bartłomiej Załuski³⁵.

Wydłużony czas budowy świątyni, w porównaniu z budową klasztoru wynikał głównie z trwającej w tym okresie Wojny Północnej, której działania przerwały prace w roku 1702 i w latach 1706 – 1707. Przechody oddziałów wojsk szwedzkich, moskiewskich czy polskich, które rabowały, niszczyły, paliły i mordowały na pewno nie sprzyjały budowie kościoła i rozwojowi miasta. Tym bardziej należy podziwiać Podkanclerzego za jego upór i wytrwałość w dążeniu do zrealizowania swoich zamierzeń. W 1708 r. zakończono sklepienia kościelne oraz prowadzono prace sztukatorskie we wnętrzu.

Od 1710 r., zabrakło fundatora i „*poruszającego ducha*” budowy, do którego uprzednio zgłaszano się po akceptację we wszystkich sprawach związanych z postępem prac. W realizacji kościoła szczuczynskiego zwraca się uwagę na naśladownictwo upodobań króla Jana III. Wskazuje się na podobieństwo fasady głównej do fasady kościoła kapucynów na Miodowej w Warszawie, zaprojektowanej

³³ Szerzej na ten temat: J. Buba, *Pierwszy w Polsce Instytut dla Głuchoniemych – w 150 lecie inauguracji instytutu w Warszawie (1817 – 1967)*, [w:] *Pijarzy w Kulturze Dawnej Polski*, Kraków 1982, s. 137; J. Siemion, *Kościół pw. Imienia...*, Szczuczyn 2019, s. 48.

³⁴ Szerzej na ten temat: I. Grochowska, *Stanisław Antoni Szczuka...*, Warszawa 1989, s. 161 – 239; J. Siemion, *Dzieje miasta...*, Szczuczyn 2013, s. 14 – 50.

³⁵ Ludwik Bartłomiej (Bogusław) Załuski herbu Junosza (ur. 1 VI 1661, zm. 24 XII 1721 w Warszawie) – polski duchowny katolicki, biskup pomocniczy przemyski, biskup płocki, kanclerz królowej Marii Kazimiery.

dla monarchy przez Karola Cereniego, jak też wschodniej elewacji całości kompleksu pijarskiego do elewacji ogrodowej pałacu wilanowskiego.

Czasy Jana III Sobieskiego to okres szczytowego sarmatyzmu, także w architekturze. Barok polski, będący wypadkową przejawów rodzimej kultury oraz wpływów obcych pozostawił dzieła o znacznej wartości. Bez wątpienia zalicza się do nich także kościół pw. Im. NMP w Szczuczynie, który bezsprzecznie (nie tylko moim zdaniem) należy uznać za perłę baroku polskiego. Ze śmiercią Podkanclerzego związany jest również zasadniczy zwrot w orientacji artystycznej. Do wzniesienia zespołu pijarskiego zatrudniani byli artyści włoscy ze środowiska stołecznego: architekt – Józef Piola, majster – Józef Fontana, sztukator – Franciszek Maino, wykonawca robót kamieniarskich – Józef Szymon Bellotti³⁶, zatem czołówka artystyczna epoki, do której należeli też obaj malarze, których zamierzano sprowadzić dla wykonania ołtarzy – Michelangelo Palloni³⁷ i Jan Reisner. Sytuacja uległa zmianie, gdy zabrakło fundatora, którego indywidualności Szczuczyn zawdzięcza początkowy rozmach finansowy i poziom artystyczny zatrudnianych wykonawców.

Konstancja, w przeciwieństwie do męża zaangażowanego emocjonalnie w tworzenie rodowego gniazda, nie lubiła Szczuczyna. Wzmianki na ten temat pojawiają się parokrotnie w ich korespondencji np. w liście z 1 stycznia 1708 r. (ryc. 17) Szczuka pisze do żony: „...do samey WMŚci bo też to na iey Imię [...] y Resydentią rozwizytowł się Szczuczyn a podobno y na ukontentowanie żebyś się Mość nie skarżyła na zapadłe Mazury nasze”³⁸. Po śmierci męża Konstancja osiadła w Radzynie nie przejawiając, jak się wydaje, większego zainteresowania ostatecznym ukończeniem fundacji.

Czy ambitne plany i projekty zamawiane za życia naszego bohatera, dotyczące ołtarzy i wystroju wewnętrznego szczuczynskiej świątyni zostały zrealizowane? Badacze twierdzą (i analizując stan dostępnej wiedzy na ten temat należy się z nimi zgodzić), że obecny wystrój kościoła, który przez stulecia nie uległ praktycznie większym zmianom, co potwierdzają wszystkie zachowane i dostępne źródła pisane, daleki jest od obrazu, jakiego oczekivalibyśmy po wykonaniu projektów Palloniego i innych artystów włoskich ze środowiska warszawskiego. Zakładać należy więc dwie możliwości: że w ogóle nie doszło do wykonania ambitnego przedsięwzięcia Podkanclerzego lub zaczęto je realizować w 1710 r., lecz z powodu śmierci fundatora i wizjonera zostało ono przerwane i niedokończone, gdyż jego następcy nie mieli tak szerokich horyzontów i ambicji, jak i odpowiednich koneksji w środowisku wybitnych twórców.³⁹

Pierwszą mszę w nowo wznoszonym kościele odprawiono, według wyżej wymienionych źródeł 14 września 1704 r. w niedzielę po Narodzeniu NMP, pa-

³⁶ Szymon Józef Bellotti, wł. Simone Giuseppe Bellotti (ur. na Murano, zm. w 1708) – barokowy architekt i sztukator pochodzący z Włoch.

³⁷ Michelangelo Palloni (ur. 1637 w Campi Bisenzio, zm. 1712 w Węgrowie) – malarz pochodzenia włoskiego, przedstawiciel baroku, nadworny malarz Jana III Sobieskiego.

³⁸ Fragment listu St. A. Szczuki do żony z 1 I 1708 r. Źródło: AGAD, APP, 163^a, t. 42, s. 58 – 59.

³⁹ Szerzej na ten temat: J. Siemion, *Kościół pw. Imienia...*, Szczuczyn 2019, s. 33 – 35.

tronki kościoła. Kościół jednak jak wspomniałem wcześniej był nadal w budowie. Uroczysta konsekracja kościoła, której dokonać można tylko wtedy, kiedy znajduje się w świątyni ołtarz główny, nastąpiła 18 sierpnia 1743 r., wiele lat po śmierci założyciela Szczuczyna Stanisława Antoniego Szczuki. Przeprowadził ją sufragan płocki Marcin Załuski⁴⁰.

Cechy stylowe ołtarza głównego w Szczuczynie⁴¹ (ryc. 18), który odgrywa pierwszoplanową rolę we wnętrzu kościoła zajmując prawie całą wysokość i szerokość prezbiterium, jego struktura, rzeźby i ornamentyka nawiązujące do innych stołów ofiarnych z kościołów Warmii i Mazur, dla których pierwowzorem był ołtarz w Świętej Lipce, wskazują, że szczuczyński ołtarz powstał prawdopodobnie około 1740 r. w pracowni rzeźbiarsko – snycerskiej artysty z Reszla na Warmii, Jana Chrystiana Schmidta⁴². W polu głównym ołtarza umieszczony jest barokowy obraz przedstawiający wizerunek Matki Boskiej Śnieżnej (ryc. 19) z około 1700 r. Jest to kopia obrazu z rzymskiej bazyliki Santa Maria Maggiore przesłonięta srebrną, częściowo złożoną „regencyjną” sukienką. Obraz Matki Boskiej znajdował się w Szczuczynie jeszcze przed wybudowaniem murowanego kościoła. Podarowała go naszemu bohaterowi królowa Marysieńka, podobnie jak znajdujące się w relikwiarzach i szklanych trumienkach w szczuczyńskim ołtarzu głównym relikwie św. Klemensa (ryc. 20 – 21). Królowa Maria Kazimiera otrzymała wcześniej zarówno relikwie jak i wizerunek Matki Boskiej w Rzymie od papieża Innocentego XI.

Fakt wzniesienia ołtarza głównego i konsekrację kościoła wiązałbym z małżeństwem Eustachego i Marianny z Kątskich (wnuczki St. A. Szczuki) Potockich. Oni to też przyczynili się – ufundowali zbudowany „około 1750 r.” polichromowany drewniany ołtarz, Świętego Nepomucena znajdujący się w niszy zachodniej nawy bocznej północnej. Na podstawie – cokole figury znajduje się nakładany snycerki kartusz, w którym na niebieskim tle umieszczono herby fundatorów: z lewej Piława Eustachego Potockiego, z prawej Brochwicz Marianny z Kątskich⁴³ (ryc. 22). Źródła wskazują również, że były rektor kolegium pijarskiego w Szczuczynie Julian Onichimowski przekazał 15 sierpnia 1754 r. na ręce Eustachego Potockiego kwotę 893 złotych polskich przeznaczoną „kościółowi Szczuczyńskiemu Scholarum Piarum na ołtarz wielki Najświętszej Maryi Panny⁴⁴”.

W kościele szczuczyńskim, a ściślej rzecz ujmując, w zakrystii znajduje się namalowany w 1879 r. portret Marianny z Kątskich Potockiej (ryc. 23), wnuczki założyciela Szczuczyna, córki Wiktorii, autorstwa ówczesnego administratora szczuczyńskiego kościoła księdza Tomasza Mieczkowskiego. Namalowany na

⁴⁰ Marcin Załuski herbu Junosza (ur. 15 XI lub 30 IV 1700 w Jedlance, zm. 11 VII 1768 w Warszawie) – polski duchowny katolicki (jezuita), biskup pomocniczy płocki, opat komendatoryjny sulejowski.

⁴¹ Szerzej na ten temat: J. Siemion, *Kościół pw. Imienia...*, Szczuczyn 2019, s. 116 – 124.

⁴² Jan Chrystian Schmidt (ur. ok. 1701, zm. 18 V 1759 w Reszlu) – rzeźbiarz, rajca miejski, autor m.in.: ołtarza w kościele bernardynów w Braniewie, ołtarza Matki Boskiej Bolesnej w kościele w Reszlu, figury Marii na lipie w Świętej Lipce, współautor kapliczek różańcowych z piaskowca przy drodze z Reszla do Świętej Lipki.

⁴³ Szerzej na ten temat: J. Siemion, *Kościół pw. Imienia...*, Szczuczyn 2019, s. 140 – 143.

⁴⁴ Źródło: AGAD, APP, 347, s. 179.

plótnie olejny obraz przedstawia Mariannę do talii, jako piękną młodą kobietę, na tle ciemnej zgaszonej zieleni. Wizerunek Marianny z Kątskich Potockiej, to kopia portretu z około 1750 r., który w niewyjaśnionych okolicznościach zaginął.⁴⁵

Ostatnich zakupów, kończących proces tworzenia i rozbudowy „*dóbr szczuczynskich*”, dokonał Szczuka w latach 1706 – 1709. W chwili śmierci Podkanclerzego (według źródeł) obejmowały one: 1 miasto, 14 wsi, pola po 6 wsiach oraz części 9 wsi.⁴⁶

O wielkości zgromadzonej fortuny Stanisława Antoniego (podlegającej dziedziczeniu), świadczą akta działów majątkowych, przeprowadzonych między jego prawnukami, synami Eustachego i Marianny z Kątskich (wnuczki St. A. Szczuki) Potockich. Szacowano że przypadający do podziału majątek daje rocznie czterysta sześćdziesiąt tysięcy złotych polskich dochodu. W przytłaczającej większości był to majątek po Szczuce. Tylko „*dobra szczuczynskie, sidrzańskie, wysokomazowieckie, radzyńskie, biłgorajskie, klucz Budzianowski*” szacowano na około dwieście pięćdziesiąt tysięcy złotych rocznego dochodu.

Wcześniejsza koncepcja budowy obronnej rezydencji („*palazzo in fortezza*”) Szczuków w dolinie Wissy nie została zrealizowana. Jednak Stanisław Antoni koniecznie pragnął wybudować w Szczuczynie swoją rodową rezydencję. Plany pałacu Szczuków autorstwa J. Pioli były gotowe w marcu 1705 r. W liście do żony z maja tego roku (ryc. 24) Szczuka donosił o rozpoczęciu inwestycji „*Jam dziś [...] założył fundament na chałupkę naszą, pracowałem kielnią y za siebie i za W. M. ó, i za synów, a dwaj Sufragani za córki, bo ci obay błogostawili początkom*”⁴⁷. Obecność biskupów przy zakładaniu fundamentów świadczy o rozmiarze przedsięwzięcia. W 1709 r. pałac był już pod dachem. Szczegółów dotyczących wykończenia i wyposażenia pałacu nie znamy. Wiemy, że w marcu 1711 r. pokoje „*wietrzono i przepalano*”, w 1716 r. zawieszano obrazy, ale już 5 października 1719 r. na polecenie wdowy zabrano ze Szczuczyna „*na sześciu podwodach między innymi obrazy z złotymi ramami i inne sprzęta*”. Przez następne stulecia pałac popadał w ruinę, po pierwszej wojnie światowej zostały tylko fundamenty. W 2018 r. Urząd Miejski w Szczuczynie pozyskał środki na odsłonięcie i zabezpieczenie ruin pałacu Szczuków, tym samym udostępnił ich mieszkańcom miasta i turystom.

Założyciel Szczuczyna zmarł w Warszawie 19 maja 1710 r. na zapalenie płuc (ryc. 25). W napisanym dzień później przez oficjalistę Sobolewskiego liście, zawarta jest informacja o: „*...śmierci Dobrodzieia Naszego [...] dnia wczorajszego między szóstą a siódmą z rana*”⁴⁸, ciało Podkanclerzego Litewskiego Stanisława Antoniego Szczuki wysłano do Szczuczyna i zgodnie z jego wolą pochowano w podziemiach szczuczynskiego kościoła, gdzie już spoczywało dwoje jego dzieci (ryc.

⁴⁵ Szerzej na ten temat: J. Siemion, *Kościół pw. Imienia...*, Szczuczyn 2019, s. 168 – 169.

⁴⁶ Szerzej na ten temat: I. Grochowska, *Stanisław Antoni Szczuka...*, Warszawa 1989, s. 161 – 239; J. Siemion, *Dzieje miasta...*, Szczuczyn 2013, s. 14 – 50.

⁴⁷ List St. A. Szczuki do żony z informacją o założeniu fundamentów pod pałac w Szczuczynie, 1705 r. Źródło: AGAD, APP, 163^a, t. 42, s. 980.

⁴⁸ Fragment listu z 20 V 1710 r. Źródło: AGAD, APP, 163^a, t. 48, s. 677.

26). Wraz ze śmiercią Szczuki skończył się rozrost „*dóbr szczuczyńskich*”. Pozostało jednak miasto i kolegium pijarskie. Miasto wzniesione na dobrych podstawach gospodarczych, górujące swą siłą ekonomiczną nad sąsiednimi starymi miastami, mimo śmierci swego założyciela i protektora, nie tylko przetrwało lecz rozwijało się dalej. Kolegium zaś szczuczyńskie odegrało przełomową rolę w dziejach oświaty i kultury tej części Mazowsza. Można zauważyć, że dopiero z chwilą jego utworzenia zaczęli pojawiać się tu światlejsi obywatele.

Kościół i tworzące z nim, nie tylko architektonicznie, nierozzerwalną całość budynki klasztoru i kolegium przetrwały od dnia wzniesienia do czasów współczesnych w praktycznie nienaruszonym stanie, unikając w swej historii realnych zagrożeń wynikających z konfliktów zbrojnych, zaborów i wojen światowych. Tak więc, autentyczność to największy atut zabytkowego kompleksu popijarskiego w Szczuczynie. Fakt ten oraz bogate, burzliwe i nieprzeciętne dzieje tego obiektu bezdyskusyjnie pretendują go do miana perły baroku w Polsce. Ponad trzystuletnia historia kompleksu skrywa jednak wiele niewyjaśnionych do końca faktów i tajemnic.

W 2014 r., dzięki inicjatywie burmistrza Artura Kuczyńskiego oraz udziałem wdzięcznego lokalnego społeczeństwa, został ufundowany i wzniesiony w centrum Szczuczyna pomnik Podkanclerzego Litewskiego Stanisława Antoniego Szczuki założyciela i właściciela miasta Szczuczyna (ryc. 27).

Przedstawiony przeze mnie zarys sylwetki Podkanclerzego Litewskiego Stanisława Antoniego Szczuki wskazuje jednoznacznie, że jest to postać nietuzinkowa, która swoją osobowością i postępowaniem kreowała obraz wielu miejscowości i regionów, wywarła również ogromny wpływ na losy ówczesnej Rzeczypospolitej. Winni mu jesteśmy wszyscy pamięć i szacunek szczególnie mieszkańcy miast dla których tak wielce się zasłużył – Radzyna i Szczuczyna.

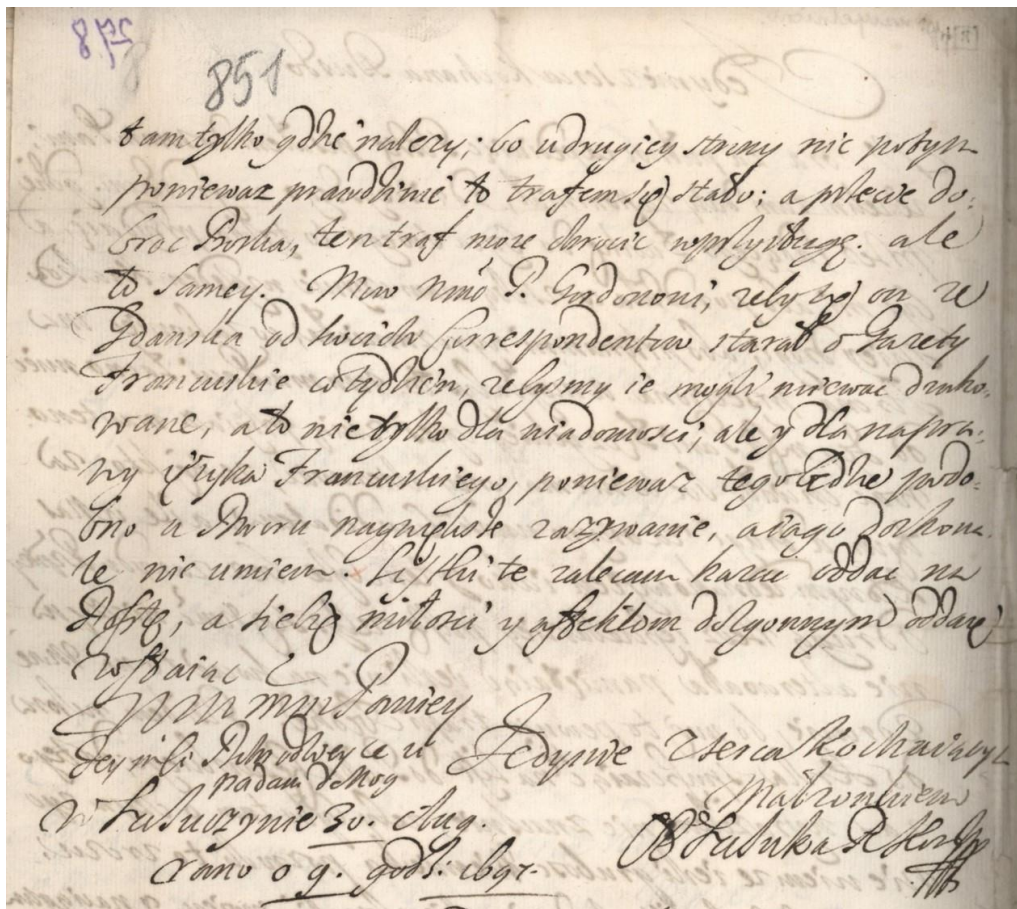
Ryc. 1. Herb Szczuków Grabie. Źródło: I. Grochowska, *Stanisław Antoni Szczuka – jego działalność w ziemi wiskiej 1682-1710*, Warszawa 1989, okładka.

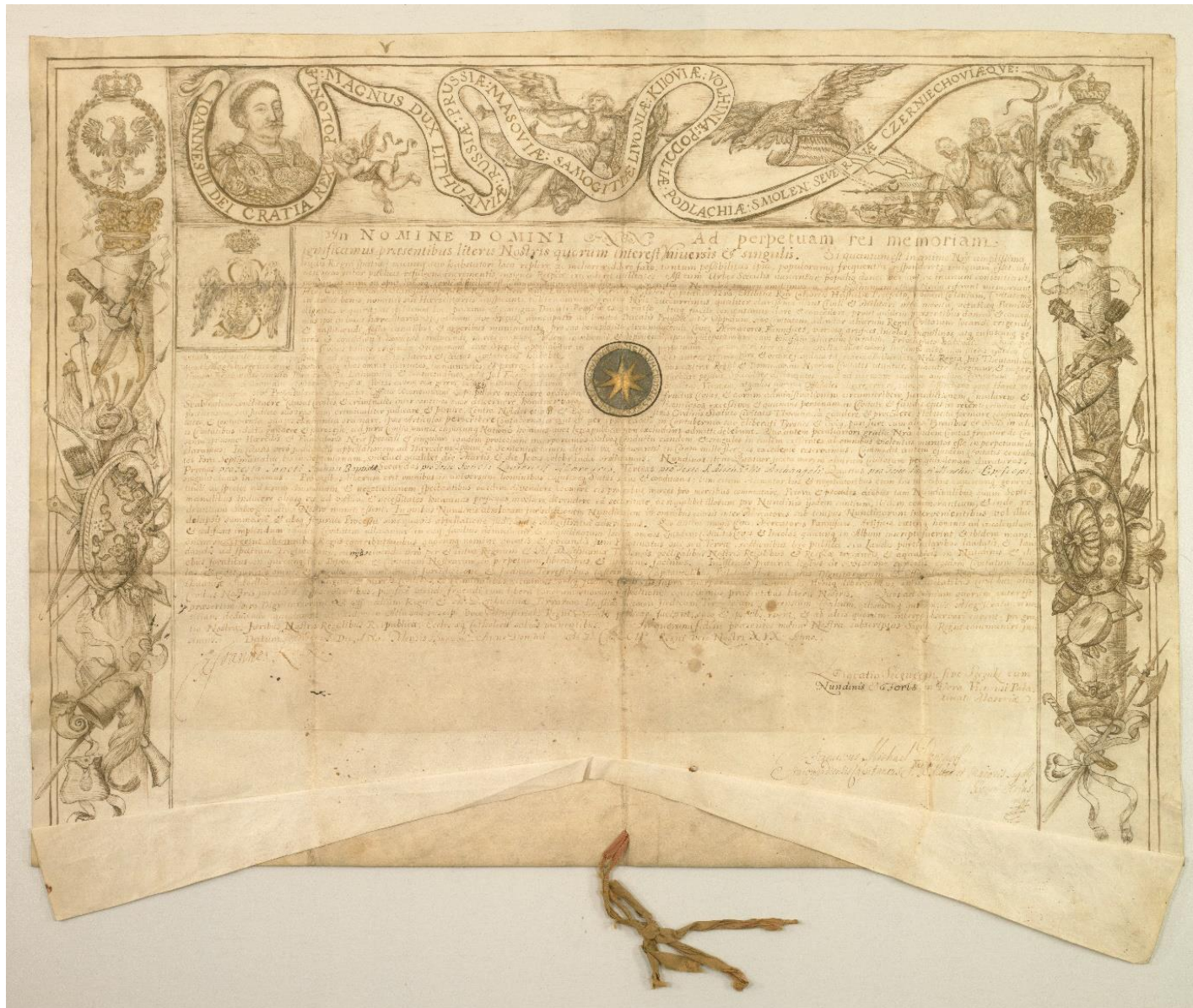
Ryc. 3. Portret Podkanclerzego Stanisława Antoniego Szczuki.
Źródło: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie.

Ryc. 4. Tabliczka z trumny Stanisława Antoniego Szczuki. Źródło: foto. autor artykułu.

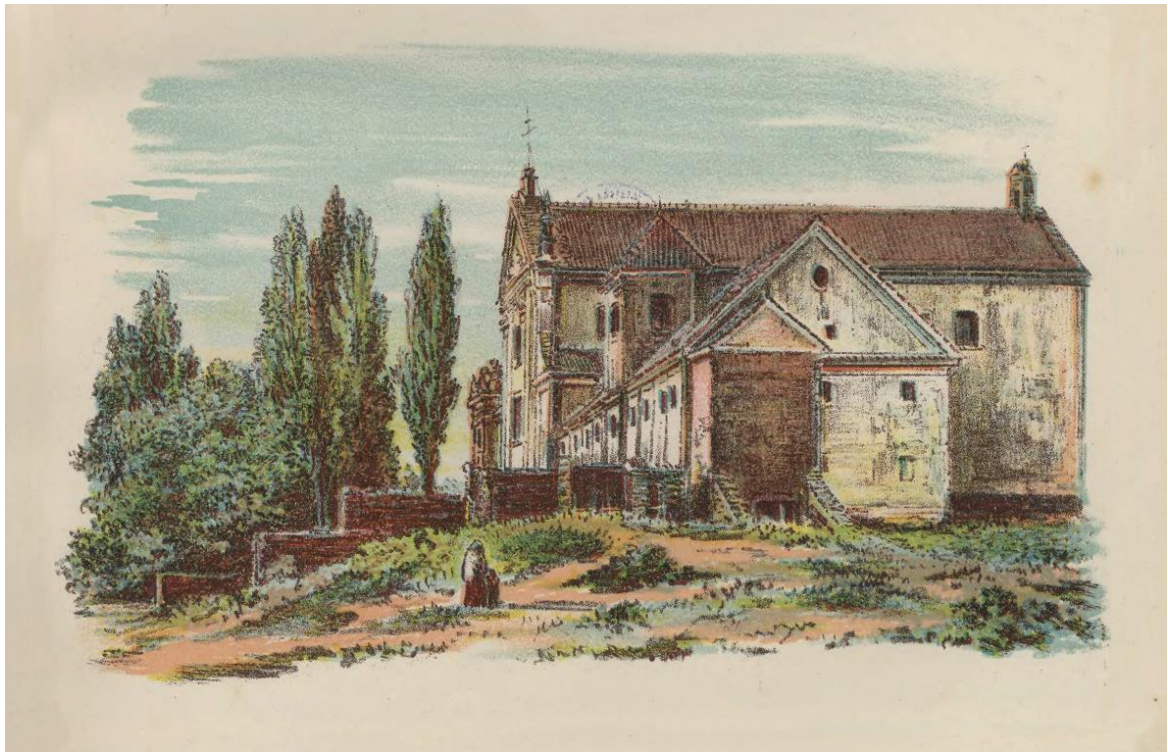
Ryc. 5. Fragment listu St. A. Szczuki do żony z 30 VIII 1697 r. Źródło: AGAD, APP, 163^a, t. 42, s. 851.

Ryc. 6. Akt nadania praw miejskich magdeburgskich dla Szczuczyna z 1692 r. Źródło: AGAD, dok. perg. Nr 4220.

Jedymie zserca lochana Duszo 96
 Wczora na posity Gauska pisatem do wond y uirem
 tam zderzaj do kullen czasow; Dni P. Referendy Koron
 oddad mi list wmd, y powiada sie ze walcis Casos pby,
 Aed; kiedy go do prania, nie wiem i tego wles nie
 Dzi pisz y smed Chetmin' przywidem oddawsz y mu
 list, reby zaraz dat. respuns, ktory tu zamieram we
 Dlug wolt Xyzny Ley mfi pby naymied. Dym moim
 wlotonic, ~~zawst~~
 De sm' ~~zawst~~ sbove Driem' nase do chistu tby;
 mac y pbytho zredhad do sultana. Chueyee tam
 wond wles nie miec gstonowse o. obliwre reby sm
 Suffragan piala porwulente ad loci ordinarius
 Do ch. bue panytao w. Metryly wpirao y sarraty
 pobrac. Ito mediesi tam y D. Bishop nie abiecy
 bo sif ~~cos~~ nato zarost; aletto me' perona.
 Ten Driehinslud zalecony was sursist, ortek dore
 Husiny wloty mowt po Francusku y po mie
 mweilun y iudoh' po Ludwienstom. Probuje go
 y wch uwazam more sif zdat dowodystwego, me
 tyllus do Dzieci. Sona iebue we wrotand chy;

Ryc. 7. Fragment listu St. A. Szczuki do żony z 5 XII 1707 r. Źródło: AGAD, APP, 163^a, t. 42, s. 96.

Ryc. 9. Kompleks klasztorno – kościelny w Szczuczynie. Źródło: Zielonogórska Biblioteka Cyfrowa.
Atlas geograficzny ilustrowany Królestwa Polskiego, J.M. Bazewicz str. 47.

Ryc. 10. Elewacje frontowe klasztoru, kościoła i kolegium tworzą jedną wspólną szeroką fasadę.
Źródło: foto. autor artykułu.

Ryc. 11. Widok kompleksu od strony południowej. Źródło: foto. Krzysztof Gutowski.

Ryc. 12. Od północy do kościoła dobudowany jest gmach kolegium. Źródło: foto. Krzysztof Gutowski.

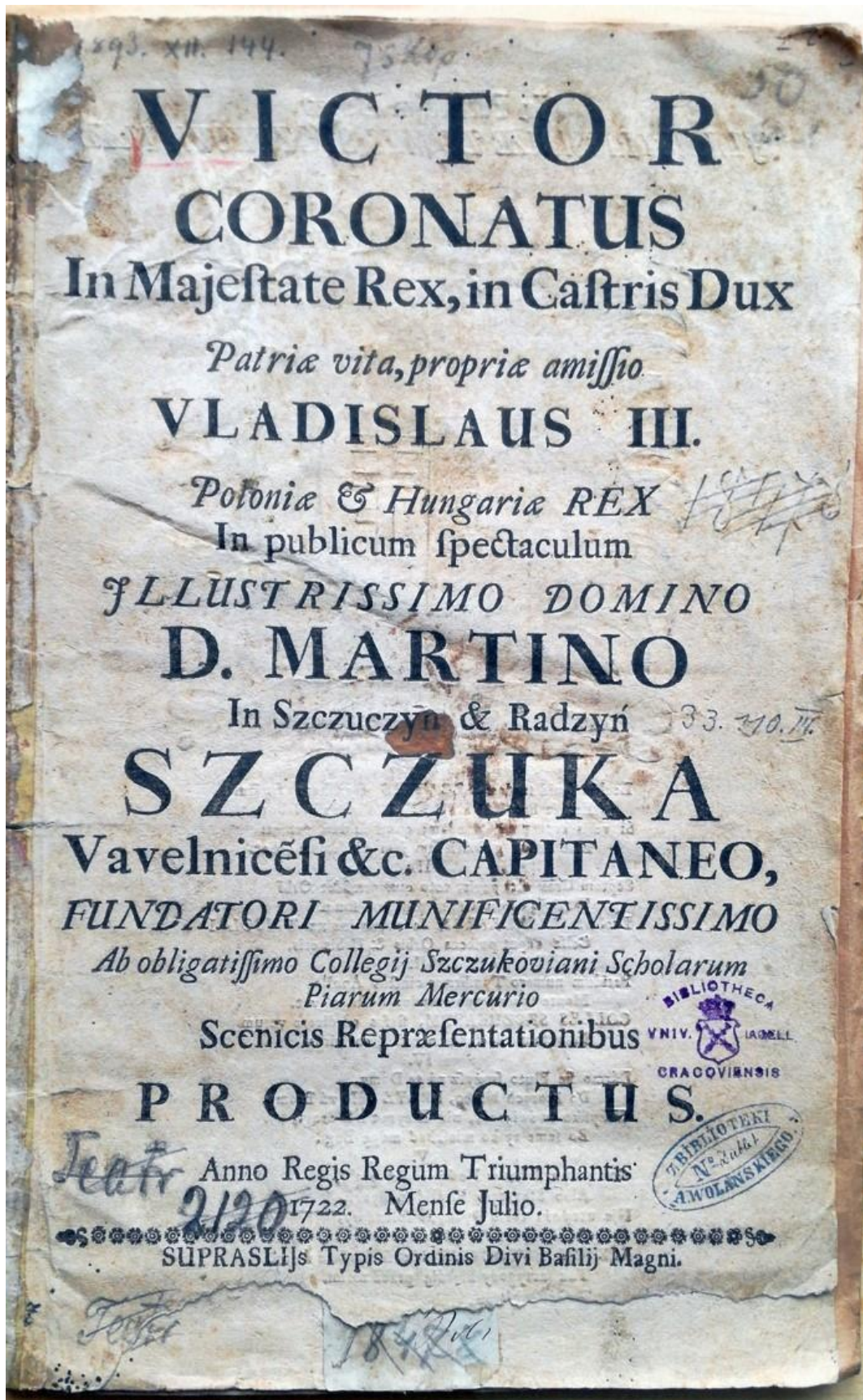
Ryc. 13. Widok kompleksu od strony wschodniej. Źródło: foto. Krzysztof Gutowski.

1143
Stare y dosi listatme cha obogo ubo
re. w Wojew. Sł. Nieperankowce
sibi by na kiece y kibiny (tobane)
Piares pshymawiy miyose y chushej
dai fundowac, lubo jej im da lya rapta.
Je y do suchi dalekie. Ale gdy by pole
Mlaig pshymawiy smadowac. Miycen
na jez ad y klastor ushuc nie mog
sbrad. Ja che na goscie troche od Miasta
to jest od yntau odthysnidy, one chus
Wlesc na chadapuy y na ad. ale in
gotowem w tym dai im na woz, iedli
by nie sbrady. Mam was tentathe
d. Wawstary y wolowu umylnego mlystad
P. Kuchnitski daiye do wypruczenia ce
nie mogz sam iczaw. y se uw maska z
lynem kombinowana. Ja ras memiem co
wobly dajow y P. Bogaspski aby mie uwiecz

Ryc. 14. Fragment listu St. A. Szczuki do żony z 29 VI 1696 r. Źródło: AGAD, APP, 163^a, t. 42, s. 1143.

Ryc. 15. Jeden z dwóch pierwszych dzwonów zegarowych, które zamontowano w wieży zegarowej w 1701 r. jeszcze za życia St. A. Szczuki – fundatora kompleksu (niesprawny dzwon, pozbawiony „serca”, znajduje się w wieży do dnia dzisiejszego). Źródło: foto. Andrzej Kosmowski.

Ryc. 16. Karta tytułowa programu teatralnego sztuki wystawianej w kolegium szczuczynskim w 1722 r.

Źródło: Biblioteka Jagiellońska, 33 110/III.

1784
Jedynie z serca Kochana Duszo 58
Ze bym cały rok waszem na całej ziemi cieszyl się
pomysłami waszemi, wspaniałym nowym do-
bru życia waszym i wami wiać najdłuższe lata przy
zupelnym zdrowiu przy Bogostawności
obfitym od Pana Boga waszym z zdrowiem i
Zemną. Dwa listy wami do listy mijsze
jedem w dół drugi w góra pisany. Nie z-
wierniem uciepany i dążyć do należy. Na
waszym do tam i zdrowo. Ze zaś fre-
wia goscinna przybyły się, uważam to bar-
zo, ale excusować nie potrafisz. Do mnie
należało bronić Suszycyna, poki był w
hustli; teraz biędy na czele wisi i tu
wstawiających, excusa mi nie należy i uci-
pliwosc do samej waszej; bo też to na iey
Imij godnoscy i Desidentis rozwiżytor
Suszycyn a podobno y na ukontentowanie

59
Ze bys się nam nie skazyła na zapadłe ma-
żury nasze.
Dodał mi tu P. Pielki Podstar pow. P.P.
Suchadolski przed dwadzieścia laty wydany
zobac' nas y wstąpił swoją jako d'ad' d'ad' d'ad'
jedyną przywodzi o Ciepły o Zabrone nudy
musiał wroclie, o procenta za 6. lat po 15
zobac' byliby potem. Ziada nam zabrone po 6.
remienia z Suchadolski Matley ich z domu
Gorayshy. O którym ja remienia nigdy
nie słyszałem od was. Chciej się zabyć
reflectować co to znaczy, bo chwały yto za-
musze być, czyby oni mieli nasz d'ad' d'ad'
upominie się. Jest to tedy zlosliwa y. Piel.
miacha Actin; godna swej odmienienia.
Zabrone d'ad' d'ad' nie zlecacem radney Sulmi
bo mi dano przy mnie zupelną c'ad' d'ad' z at-
t'ad' d'ad' na p'ad' d'ad' ych. yz ch'ad' d'ad' d'ad'

Ryc. 17. Fragment listu St. A. Szczuki do żony z 1 I 1708 r. Źródło: AGAD, APP, 163^a, t. 42, s. 58 – 59.

Ryc. 18. Ołtarz główny w kościele pw. Imienia Najświętszej Maryi Panny w Szczuczynie.

Źródło: foto. autor artykułu.

Ryc. 19. Obraz Matki Boskiej Śnieżnej. Źródło: foto. autor artykułu.

Ryc. 20 – 21. Relikwie św. Klemensa. Źródło: foto. autor artykułu.

Ryc. 22. Ołtarz boczny Świętego Nepomucena (fragment) z niszy zachodniej nawy bocznej północnej. Na podstawie – cokole figury znajduje się nakładany snycerki kartusz, w którym na niebieskim tle umieszczono herby fundatorów: z lewej Pilawa Eustachego Potockiego, z prawej Brochwicz Marianny z Kąskich.

Źródło: foto. autor artykułu.

Ryc. 23. W kościele szczuczyńskim, a ściślej rzecz ujmując w zakrystii, znajduje się namalowany w 1879 r. portret Marianny z Kąskich Potockiej. Źródło: foto. autor artykułu.

1705, 6, ³¹⁰ Jedynie z serca Kochana Duszo
Przepisany. 980

Nie opuścić mam skarżęcy z Turmanskiej Gied
nowey, pytaico kjo zdrowiu Pomu y o pro-
wadzeniu; tego obcygo zycia iak naypo-
myslnieyszego. Tam dsi, niech edzie
pochwalone Imie Panskie, doleka dzyby
pogody zaboyt fundament na chadupę
naszą, pracowatek krebitę y za siebie y
za Wasz y zrodynow, a dway suffragan,
na zalogu, bo w obay obgodawili po-
sztykom. Wiedle nie mogę stanęc ad-
da P Bog na bore liadu, bo P. Pula odie.
Zoh do P. oberka y podley jurowic me
more, a ber nie zaboyc kjo me more.
Kory by dshelbytu dyby tu tym grater
Faska nadersta, oblym dswat tam dpra
nie pierkly blenny proafny. Cydym

Ryc. 24. List St. A. Szczuki do żony z informacją o założeniu fundamentów pod pałac w Szczuczynie, 1705 r.

Źródło: AGAD, APP, 163^a, t. 42, s. 980.

Ryc. 25. Trumna ze „szczętkami doczesnymi” założyciela i właściciela Szczuczyna Podkanclerzego Litewskiego Stanisława Antoniego Szczuki. Źródło: foto. autor artykułu.

Ryc. 26. Katafalk z trumnami założyciela i właściciela Szczuczyna Podkanclerzego Litewskiego Stanisława Antoniego Szczuki (w środku) oraz jego dzieci. Źródło: foto. autor artykułu.

Ryc. 27. Pomnik Podkanclerzego Litewskiego Stanisława Antoniego Szczęki – założyciela i właściciela miasta Szczuczyna. Źródło: foto. autor artykułu.

BIBLIOGRAFIA:

I. Źródła

1. Archiwalne

- Archiwum Diecezjalne w Łomży
Akta Kościoła w Szczuczynie, Zespól I akta parafialne stare, sygn. 538, 538A, 539, 541A.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Archiwum Publiczne Potockich:
nr 347, s. 179; nr 163^a, t. 42, s. 58 – 59, 96, 851, 980, 1143; nr 163^a, t. 48, s. 677.
Dokumenty pergaminowe:
nr 4220.
Metryka Koronna:
nr 340, k. 125V.
- Archiwum Narodowe w Krakowie
sygn. AK Pot 3356, mikrof. J – 16652.
- Archiwum Parafialne w Szczuczynie
Zbiory jawne:
Dokumentacja konserwatorska dwóch obrazów: portretu Jana III Sobieskiego i Stanisławowej Szczuki z kościoła parafialnego w Szczuczynie, Warszawa, 2003 r.; Karty zabytków sporządzone przez B. Cichońską, 2012 r.; Karty zabytków, sporządzone przez mgr J. Kotyńską Sienkiewicz, 2010 r.; Karty zabytków, sporządzone przez mgr R. Juraszową, 1979 r.; *Księga Złota Parafji Szczuczyńskiej*.
Zbiory specjalne:
Inwentarz Kościoła i parafji Szczuczyn; Kronika duszpasterska ks. Marjana Lisa.
- Biblioteka Jagiellońska
Karta tytułowa programu teatralnego sztuki wystawionej w kolegium szczuczyńskim w 1722 r., sygn.. 33 110/III.

2. Źródła drukowane, wspomnienia, relacje

- Baliński M., T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, Warszawa 1843.
- Grochowska I., *Stanisław Antoni Szczuka – jego działalność w ziemi wiskiej 1682-1710*, Warszawa 1989.
- Grochowska I., *Szczuczyński ośrodek sukienniczy w latach 1698-1710*, [w:] *Przegląd Historyczny*, t. LXXI, z. 2, 1980.
- Kałamajska – Saeed M., *Ołtarz Główny w Szczuczynie*, [w:] *Biuletyn Historii Sztuki*, nr 2, Warszawa 1977.

- Karpowicz M., *Architekci warszawscy w Szczuczynie na przełomie XVII i XVIII wieku*, [w:] *Biuletyn Historii Sztuki*, nr 3, Warszawa 1957.
- *Katalog zabytków sztuki. Województwo Łomżyńskie. Kolno, Grajewo i Okolice*, pod red. M. Kałamajskiej – Saeed, Warszawa 1988.
- *Księga Złota Parafii Szczuczynskiej*, oprac. T. Dudziński i J. Siemion, Grajewo – Szczuczyn 2014.
- Niesiecki K., *Herbarz Polski*, t. VIII, Lipsk 1841.
- *Prawdzicki Sz., Zaćmienie Polski Światu Powszechnemu Wskazane*, Kraków 1902,
- *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. XI, Warszawa 1890.

3. Prasa

- „Tygodnik Ilustrowany” 1862.

4. Źródła ikonograficzne

- Dokumentacja fotograficzna wykonana podczas zbierania materiałów.
- Portret St. A. Szczuki z Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie.
- Skrzydło kolegium pijarskiego w zespole klasztorno-kościelnym z Zielonogórskiej Biblioteki Cyfrowej.

II. Opracowania

- Buba J., *Pierwszy w Polsce Instytut dla Głuchoniemych – w 150 lecie inauguracji instytutu w Warszawie (1817 – 1967)*, [w:] *Pijarzy w Kulturze Dawnej Polski*, Kraków 1982.
- Jemielity W., *Dekanat Szczuczynski*, Łomża 1989.
- Jemielity W., *Powstanie Parafii w Szczuczynie*, [w:] *Dwa Szczuczyny. Miasta, które łączy nie tylko nazwa*, pod red. M. Gnatowskiego, Łomża 2001.
- Karpowicz M., *Przyczyny do działalności Jerzego Eleutera Szymonowicza – Siemiginowskiego*, [w:] *Biuletyn Historii Sztuki*, nr 2., Warszawa 1955.
- Sarnecki K., *Pamiętnik z czasów Jana Sobieskiego*, Wrocław 1958.
- Siemion J., *Dzieje miasta i gminy Szczuczyn*, Szczuczyn 2013.
- Siemion J., *Kościół pw. Imienia Najświętszej Maryi Panny – perła baroku polskiego w Szczuczynie*, Szczuczyn 2019,
- *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. I, II, pod red. M. Gnatowskiego, H. Majeckiego, Warszawa 1975.
- *Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego*, pod red. K. Matwijowskiego, Wrocław